

*Chińskie (ChRL) dostawy
głównych rodzajów uzbrojenia do Iranu*

TADEUSZ DMOCHOWSKI

Wstęp

Artykuł dotyczy handlu głównymi typami broni konwencjonalnej, zdefiniowanymi zgodnie ze standardami Sztokholmskiego Międzynarodowego Instytutu Badań nad Pokojem (SIPRI)¹. Ukazuje on rolę Chin (ChRL) w modernizacji irańskiego potencjału militarnego, który dla Chin stanowi element globalnej gry strategicznej oraz antyamerykańskiej równowagi sił i jest częścią nie tylko dochodowego handlu zagranicznego (broń za ropę), ale i czynnikiem stabilizującym sytuację w regionie zaopatrującym Chiny w surowce energetyczne.

Stosunki pomiędzy ChRL i Iranem, wspierając się w zwalczaniu amerykańskiej hegemonii, poza wspomnianymi już czynnikami opierają się także na swego rodzaju – używając określenia Johna Calabrese – „pokrewieństwie nacjonalizmu”, wynikającym z poczucia krzywd doznanych w historii ze strony innych graczy, podkreślaniu suwerenności i niezależności, pragnieniu odzyskania statusu i wpływów na arenie międzynarodowej i budowaniu nowego „sprawiedliwego” porządku światowego – to znaczy niezdominowanego przez hegemon³.

Celem artykułu jest wskazanie zakresu i wagi chińskich dostaw broni i technologii (licencji) dla budowy irańskich sił zbrojnych (a zwłaszcza niektórych ich segmentów) i wzmocnienia roli Iranu jako istotnego gracza regionalnego oraz siły, z którą muszą się liczyć Stany Zjednoczone.

Nawiązanie stosunków pomiędzy ChRL i Iranem

Chiny nawiązały stosunki dyplomatyczne z Iranem 16 sierpnia 1971 r., zaprzestając wcześniejszej rewolucyjnej retoryki i określania władzy szacha Iranu i innych władców państw regionu Zatoki Perskiej mianem „represyjnych reżimów”. Aż do rewolucji Chomeiniego Chiny wspierały rozbudowę sił militarnych Iranu jako „obronę suwerenności narodowej” Iranu, nie wyczuwając rzeczywistych nastrojów

Dmochowski i układu sił politycznych w Iranie, o czym świadczyła, chociażby, wizyta w Iranie chińskiego przywódcy Hua Guofenga (w sierpniu 1978 r.), na kilka miesięcy przed obaleniem szacha⁴. Chiny były wówczas tak zaniepokojone sowieckim zagrożeniem, że poszukiwały sojuszników przeciwko ZSRR, nie zdając sobie sprawy, że ich ogromnego poczucia sowieckiego zagrożenia nie podzielały bliskowschodnie reżimy, które z kolei wykorzystywały Chiny i ich „wyjście na zewnątrz” dla realizacji celów własnej polityki wewnętrznej i zagranicznej.

ChRL wobec rewolucji islamskiej

Rewolucja islamska w Iranie w 1979 r. spowodowała załamanie dotychczasowych sojuszy polityczno-wojskowych Iranu oraz odwrócenie się Iranu od współpracy z państwami Zachodu i Stanami Zjednoczonymi, będącymi dotąd głównym dostawcą broni do Iranu. W latach 1950–78 na pierwszym miejscu w sprzedaży broni do Iranu znajdowały się Stany Zjednoczone (77,8 proc. wartości dostaw), zdecydowanie dystansując wszystkie pozostałe państwa-dostawców razem wzięte. Drugie miejsce zajmowała Wielka Brytania (10,2 proc. wartości dostaw), a trzecie – dzięki zamówieniom w ostatnich latach panowania szacha Mohammada Rezy Pahlawiego – ZSRR (5,31 proc.). Na czwartym i piątym miejscu były Włochy i Francja. Pięć wymienionych państw odpowiadało w sumie za 98,4 proc. wartości sprzedaży broni konwencjonalnej do Iranu w tym okresie⁵.

Rewolucja islamska postawiła Chiny w obliczu dylematu – krytycznego podejścia wobec islamskiego nacjonalizmu oraz afirmatywnego podejścia do podkreślanej przez Iran niezależności i żarliwego antyimperializmu w postaci zarówno antyamerykanizmu, jak i antysowietyzmu. Racjonalnym wyjściem stało się utrzymywanie poprawnych stosunków dyplomatycznych, odsuwając podejście ideologiczne i koncentrując się na poszukiwaniu wspólnych interesów oraz korzyści dla polityki wewnętrznej. Chiny zaczęły przechodzić do niezależnej, odideologizowanej polityki zagranicznej oraz liberalizacji i decentralizacji gospodarki, szukając zbliżenia z dominującym technologicznie Zachodem, podczas gdy Iran zerwał ze Stanami Zjednoczonymi i ideologizował swoją politykę zagraniczną. Chińscy politycy i chińska prasa natomiast rygorystycznie przestrzegały neutralnego podejścia do zmian wywołanych obaleniem szacha i posunięciami nowych władz w Teheranie.

Iracka inwazja na Iran 22 września 1980 r. (pod pretekstem rozwiązania sporów granicznych), która dała początek wojnie iracko-irańskiej trwającej do 20 sierpnia 1988 r.⁶ (tzw. Pierwsza Wojna w Zatoce Perskiej) zdawała się rozwiązywać dwa główne problemy polityki Stanów Zjednoczonych na Bliskim Wschodzie, angażując w konflikt dwa silne militarne państwa regionu – od dawna nieprzyjazny Stanom Zjednoczonym Irak i od niedawna wrogi im Iran. Wojna stała się jednym z najważniejszych strategicznie konfliktów drugiej połowy XX w., angażując dwóch wielkich producentów ropy naftowej, z ogromnymi jej złożami na terenie ich jurysdykcji.

Stany Zjednoczone zaczęły wyraźnie wspierać nieprzyjazny im dotąd Irak⁷, udzielając również w pewnym momencie zakamuflowanej pomocy Iranowi (afery *Iran-contras*⁸). Związana z obaleniem szacha i wojną iracko-irańską zmiana sytuacji politycznej w regionie stworzyła również nowe możliwości państwu niezaangażowanemu dotąd w dostawy broni do Iranu – Chinom⁹ i Korei Północnej¹⁰, które awansowały na pierwsze i trzecie miejsce wśród dostawców broni do Iranu w okresie do 1991 r., tj. do rozpadu ZSRR i upadku ładu dwubiegunowego. Na drugim miejscu znalazł się ZSRR (od drugiej połowy lat 80. XX w.).

Dla wielu państw zależnych od dostaw ropy z regionu, najlepszą sytuacją była taka, w której żadna z walczących stron nie odniosłaby rozstrzygającego zwycięstwa i nie wyłoniłaby się jako regionalne mocarstwo dominujące w Zatoce Perskiej. Mogłoby to bowiem zagrozić zarówno bezpieczeństwu słabszych państw w regionie, jak i bezpieczeństwu ekonomicznemu tak państw zachodnich, jak i azjatyckich, takich jak Japonia. Dla Stanów Zjednoczonych najkorzystniejsza była sytuacja uwikłania obu państw, Iraku i Iranu, w przedłużający się i wyczerpujący konflikt, bez decydującego rozstrzygnięcia, z którego oba państwa wyszłyby istotnie osłabione. Chiny natomiast starały się zachować równy dystans do obu stron konfliktu, czerpiąc korzyści z handlu bronią z obu walczącymi ze sobą państwami. Wojna iracko-irańska stała się zatem doskonałą okazją dla sprzedaży chińskiej broni, i to nie tylko do Iranu.

*Wojna tankowców i zakupienie systemów
i pocisków przeciwokrętowych w Chinach*

Po początkowych sukcesach wojsk irackich, które zajęły część terytorium irańskiego oraz obległy Abadan i Choramszahr, w połowie 1981 r. Iran przełamał oblężenie Abadanu, a następnie odzyskał

Dmochowski Choramszahr. Do czerwca 1982 r. Irakijczycy zostali całkowicie wypchnięci z Iranu i od tego czasu prowadzili w większości wojnę defensywną. Irackie propozycje pokojowe zostały odrzucone a w kwietniu 1984 r. iracki atak na tankowiec oraz terminal naftowy na wyspie Charg rozpoczął trwającą cztery lata „wojnę tankowców” na szeroką skalę¹¹. Oba państwa atakowały tankowce i statki handlowe, w tym należące do państw neutralnych dążąc do osłabienia siły ekonomicznej przeciwnika poprzez uderzenie w jego handel ropą.

W 1983 r. Irak wypożyczył we Francji 5 francuskich myśliwców Super-Étendard (uzbrojonych w przeciwokrętowe pociski rakietowe Exocet) dających mu większy zasięg działania, które weszły do działań bojowych w marcu 1984 r., kilkadziesiąt razy atakując irańską żeglugę w 1984 r. „Wypożyczono” je za pieniądze Arabii Saudyjskiej czekając jednocześnie na przybycie do Iraku zamówionej we Francji partii Mirage’y-F1, również z pociskami Exocet¹².

Iran odpowiedział podobnymi działaniami, jednakże w latach 1984–6 nie miał zbyt wielu efektywnych przeciwokrętowych pocisków rakietowych¹³. Nadrabiał więc taktykę w atakowaniu statków – wykorzystywał np. pociski rakietowe powietrze-ziemia (powierzchnia) przeznaczone do niszczenia lądowych pojazdów opancerzonych, tj. celów o wiele mniejszych niż nawet małe statki. Te pociski przeciwpancerne miały przebijać grube opancerzenie pojazdów, niszcząc je od środka, co przy ataku na statki nie powodowało większych zniszczeń. W „wojnę tankowców” zaangażowała się również marynarka Stanów Zjednoczonych, zwalczając okręty irańskie.

Dlatego wielkie znaczenie miało zamówienie w 1986 r. w Chinach 7 systemów obrony wybrzeża HY-2 (ch. Haiying-2, tj. „Morski Orzeł-2”) oraz przeciwokrętowych pocisków rakietowych HY-2/SY-1A (CSS-N-2, 75 sztuk) i C-801 (CSS-N-4, 100 sztuk), dostarczonych w l. 1986-1987, a także zakup w Korei Północnej 20 sztuk pocisków HY-2/SY-1A (CSS-N-2, zamówionych w 1986 r. i dostarczonych w l. 1987-1988). Oznaczało to wyposażenie irańskiej obrony wybrzeża w pociski o większej głowicy niż dotychczas posiadane oraz uzyskanie przez Iran - po raz pierwszy – efektywnych przeciwokrętowych pocisków rakietowych. W 1988 r. zamówiono w Chinach kolejną partię 100 sztuk HY-2/SY-1A, która dotarła w l. 1988–94, w tym prawdopodobnie część pocisków była w wersji wystrzeliwanej z powietrza C-601 (CAS-1)¹⁴.

Po raz pierwszy pociski HY-2 miały się dostać w ręce wojsk irańskich w wyniku operacji Valfajr-8 (ang. „Dawn-8”, luty-marzec 1986 r.), kiedy Irańczycy opanowali iracki Półwysep al-Faw (operacja desantowa poprzez Shatt al Arab), po raz pierwszy skutecznie okupując część terytorium Iraku, gdzie w zajętej bazie rakietowej zdoby-

li pociski HY-2, używane dotychczas przez Irak przeciwko irańskiej żegludze.

Pocisk HY-2 (Seersucker), powszechnie i błędnie nazywany w mediach „Silkworm”, był zmodyfikowanym pociskiem HY-1 Silkworm, wywodzącym się z radzieckiego pocisku P-15 Termit. Był on jednocześnie jednym z najszerzej eksportowanych chińskich pocisków (i systemów broni), m.in. do Korei Północnej (która również rozpoczęła ich produkcję), Iraku i następnie Iranu. Chińskie HY-2 mogły zostać dostarczone do Iranu via Korea Północna. Według wielu źródeł Iran zaczął produkcję własnych pocisków HY-2 (irańska nazwa *Karus*), wykorzystując zakład produkcyjny dostarczony przez Chiny¹⁵.

Sprzedaż pocisków HY-2 przez Chiny Iranowi była pierwszą chińsko-irańską umową, która przyciągnęła uwagę Stanów Zjednoczonych, ponieważ ich uzyskanie przez Iran oznaczało jakościowy skok w możliwościach zwalczania okrętów przez Iran. Ich zasięg był kilkakrotnie większy niż pocisków dotąd posiadanych przez Iran, a ponadto mogły one przenosić ponad 500 kilogramowe głowice z bronią nuklearną, chemiczną lub biologiczną. Iran uzyskał możliwość zagrożenia amerykańskim siłom morskim operującym w Zatoce Perskiej¹⁶. Pociski (na wyrzutniach mobilnych i niemobilnych) zostały m.in. rozmieszczone na wyspach Keszm i Larak w Cieśninie Ormuz (Hormuz) przy wejściu do Zatoki Perskiej oraz na wyspie Farsi na środku Zatoki Perskiej.

W październiku 1987 r. irańskie HY-2 wystrzelone z okolic Półwyspu al-Faw trafiły w amerykański tankowiec *Sungari* pod flagą Libarii i kuwejcki tankowiec *Sea Isle City* pod flagą USA¹⁷. Odpowiadając na amerykańską skargę, Chiny broniły się, że nie dostarczają bezpośrednio Iranowi żadnej broni sugerując, że pociski zostały dostarczone przez Północną Koreę. W marcu 1988 r. Chiny oświadczyły, że nie będą sprzedawać przeciwokrętowych pocisków raketowych Iranowi, a dosłownie minister spraw zagranicznych Wu Xueqian oświadczył, że po przyjęciu rezolucji RB ONZ nr 598, Chiny podjęły kroki mające na celu zapobiegnięcie przekazywaniu do Iranu pocisków nazywanych *Silkworm* z międzynarodowego rynku broni¹⁹. Chiny podtrzymały zatem stanowisko, że nie dostarczają bezpośrednio broni Iranowi oraz, przez odwołanie się do rezolucji wskazały, że nie ulegają naciskowi Stanów Zjednoczonych.

Jednak pomimo tego oświadczenia dostawy HY-2 kontynuowano. W początkach 1988 r. Iran oświadczył, że jest w stanie samodzielnie produkować HY-2 oraz inne przeciwokrętowe pociski raketowe. W 1999 r. szacowano, że Iran dysponuje ok. 100 pociskami HY-2 umieszczonymi na 8–10 mobilnych wyrzutniach rozmieszczonych na północnej stronie Cieśniny Ormuz¹⁹. Obecnie Iran posiada pewną

*Chińskie (ChRL)
dostawy głównych
rodzajów...*

Dmochowski ilość wyrzutni HY-2 (CSS-C-3 Seersucker) z pociskami w siłach marynarki Gwardii Rewolucyjnej²⁰.

Inne zakupy broni i uzbrojenia w Chinach

Oslabiony rewolucją i nagłym atakiem irackim Iran, dla uzupełnienia strat wojsk lądowych zakupił w Chinach w czasie wojny z Irakiem czołgi Typu-59 (300 sztuk) i Typu-69 (500 sztuk – możliwe, że zostały one sprzedane przez lub dostarczone za pośrednictwem Korei Północnej), armaty holowane Typu-59-1 kalibru 130 mm (520 sztuk) i D-74 kalibru 122 mm (100 sztuk), holowane wieloprowadnicowe wyrzutnie raketowe Typu-63 kalibru 107mm (300 sztuk) oraz 6500 przeciwpancernych pocisków kierowanych HJ-73 (Hongjian-73, tj. „Czerwona Strzała-73”)²¹.

Wszystkie one były chińskimi wersjami radzieckiego sprzętu: czołgu średniego T-54A i jego chińskiego rozwinięcia, radzieckich armat holowanych M-46, wz. 1954 i D-74, wieloprowadnicowej wyrzutni raketowej BM-12 oraz radzieckiego przeciwpancernego pocisku kierowanego Malutka, pierwszego przenośnego oraz najliczniej produkowanego przeciwpancernego pocisku kierowanego na świecie.

Na bazie chińskiej wyrzutni raketowej Typ-63 107 mm (licencja) Iran skonstruował własną rodzinę wyrzutni *Fajr* (tzn. „Świt”), która zastąpiła przestarzałe zestawy irańskich niekierowanych systemów artylerii raketowej (m. in. *Arash* i *Falaq-1*)²². Jako pierwszą irański DIO²³ produkował dwunastoprowadnicową 107 mm wyrzutnię *Fajr-1* (o zasięgu 8,5–10 km) z rakieta Haseb-1. Ponieważ szybko przestała ona spełniać wymagania irańskich wojskowych Iran rozwinął własną działalność konstrukcyjną i produkcyjną w tym zakresie.

Dla wzmocnienia obrony przeciwlotniczej zakupiono w Chinach 6 systemów pocisków raketowych ziemia-powietrze HQ-2 (CSA-1, dostarczonych w l. 1985–6 za 108 mln USD) ze 150 pociskami raketowymi ziemia-powietrze HQ-2 (CSA-1) oraz 500 przenośnych pocisków raketowych ziemia-powietrze HN-5A²⁴.

System HQ-2 został rozwinięty z radzieckiego systemu S-75 Dwi-na²⁵ i był przeznaczony do zwalczania celów na średnim i wysokim pułapie. W latach 70. XX w. okazał się także skuteczny w zwalczaniu celów nawodnych ogniem „na wprost” z wyrzutni rozmieszczonych na brzegu. Był produkowany w Chinach pod nazwą HQ-1 i HQ-2 (HQ – skrót od Hongqi, tj. „Czerwony sztandar”). Irańska wersja nosiła nazwę *Sayyad-1/1A* i *Sayyad-2*. System wykorzystywał pociski raketowe ziemia-powietrze HQ-2.

Do zwalczania celów powietrznych wykorzystywano również przenośne pociski raketowe ziemia-powietrze HN-5A (ch. Hongying-5,

ang. Red Tassel, w formie skróconej HY-5, ale używane jest oznaczenie HN dla uniknięcia pomyłki z raketami przeciwokrętowymi serii HY). Przeznaczone były do niszczenia celów powietrznych na małych wysokościach. Pocisk skonstruowany został na bazie pocisku wywodzącego się z radzieckiej „Striety-2”.

Iran zakupił w Chinach według SIPRI 16 (albo 22 lub 25)²⁶, a według źródeł radzieckich 24 samoloty F6²⁷ (dostarczone w l. 1982–4). Taką samą liczbę – 24 samolotów – podaje strona chińska, która niekiedy zaprzeczając sprzedaży przez Chiny, informowała o dostarczeniu ich Iranowi przez Koreę Północną. Podobnie sugerują niektóre źródła rosyjskie. F-6 (nazwa eksportowa samolotu Shenyang J-6, będącego wersją radzieckiego MiG-19 produkowanego w Chinach na licencji), służyły do ochrony przeciwlotniczej różnych obiektów, a ich obsługę techniczną i dostawę części zapasowych realizowała Syria, Pakistan i Chiny²⁸. Poza tym Iran zakupił przynajmniej 5 (nie wyklucza się, że mogło ich być 25) samolotów F-7A (dostarczonych w 1986 r.), które były ulepszoną wersją eksportową chińskiego samolotu Chengdu Jian-7 (Chengdu J-7), który z kolei był kopią MiG-21, wybudowaną na radzieckiej licencji. Ze względu na gorsze osiągi bojowe F-7A niż samolotów przeciwnika, Iran na kilka lat zrezygnował z dalszych ich zakupów.

Na wyposażenie F6 i F-7A do prowadzenia walki powietrznej zakupiono w Chinach 600 pocisków raketowych powietrze-powietrze krótkiego zasięgu PL-2 i PL-2A (chińskie kopie amerykańskiego pocisku AIM-9B Sidewinder, opracowane na podstawie jego radzieckiej kopii K-13, R-3) oraz 400 pocisków PL-7 (chińska kopia francuskiego pocisku Magic R-500 firmy Matra²⁹, odpowiednika amerykańskiego pocisku AIM-9 Sidewinder). W 1958 r. w czasie walki powietrznej pomiędzy chińskimi samolotami MiG-17 i tajwańskimi F-86 Sabre, chińscy żołnierze pozbięli części raket Sidewinder, które spadły na terytorium ChRL a ponadto jeden cały pocisk, wbity w chińskiego MiGa-17, który szczęśliwie wylądował. Mao Zedong przekazał je ZSRR, który skopiował pocisk jako K-13 i zgodnie z radziecko-chińskim porozumieniem z 30 marca 1961 r., uchwałą rządu radzieckiego z 30 maja 1961 r. dokumentację K-13 oraz egzemplarze rakiety przekazał Chinom, gdzie rozpoczęto ich produkcję pod nazwą PL-2 i wielokrotnie modernizowano³⁰. Budowane przez CATIC³¹ PL-2 (od ch. Pili tj. „Piorun” lub Penlung tj. „Powietrzny Smok”), znalazły nabywców w wielu krajach świata.

Współpraca w zakresie handlu bronią po zakończeniu wojny

Zakończenie wojny iracko-irańskiej nie przyniosło decydującego rozstrzygnięcia. Sprawa przebiegu granicy nie została rozwiązana.

Dmochowski U władzy w Iraku i Iranie pozostali obaj autokratyczni przywódcy – Saddam Hussein i Chomeini. Oba kraje poniosły wielkie straty ludzkie, materialne i finansowe. Straty po obu stronach wyniosły według różnych szacunków od 0,5 do 1 mln zabitych, 1–2 mln rannych oraz ponad 80 tys. jeńców i ok. 2,5 mln uchodźców. Koszty wojny szacowano na minimum 200 miliardów USD. Obaj przywódcy kontynuowali dotychczasową politykę zagraniczną, destabilizując sytuację polityczną w regionie. Irańscy rewolucjoniści szerzyli rewolucyjne ideały, zagrożając monarchiom w regionie Zatoki Perskiej, szczególnie Arabii Saudyjskiej, a jednocześnie wspierani przez Iran terroryści zagrożali interesom państw zachodnich i Stanów Zjednoczonych, nie ustając w wysiłkach zniszczenia Izraela, szczególnie od strony Libanu. Irak wyszedł z wojny z potężną armią, którą szybko uzupełnił i odbudował i już w sierpniu 1990 r. rozpoczął inwazję na Kuwejt, doprowadzając do interwencji amerykańskiej i wojny w Zatoce.

Z kolei Iran po zakończeniu wojny z Irakiem kontynuował zakupy broni zagranicą, w tych państwach, które chciały mu ją sprzedawać. Przywódcy irańscy postanowili skoncentrować się na zakupach bardziej rozwiniętych i skomplikowanych technologii, a zwłaszcza pocisków raketowych, w miejsce czołgów, dział *Źc*. Równolegle postanowiono rozwijać rodzimą produkcję na podstawie pozyskiwanych technologii. Naturalnym partnerem Iranu stawały się skonfliktowane z zachodem Chiny, z którymi w 1990 r. podpisano pierwsze, dziesięcioletnie porozumienie o wymianie technologii wojskowych. Głównym elementem tej umowy była współpraca w dziedzinie pocisków raketowych.

Iran przystąpił do dalszego wzmocnienia systemu obrony przeciwlotniczej. W latach 1989–91 zakupiono w Chinach 8 systemów pocisków raketowych ziemia-powietrze HQ-2 (CSA-1) oraz 200 pocisków raketowych ziemia-powietrze HQ-2 (CSA-1³², za 144 mln USD), a w l. 1999–2004 6 systemów pocisków raketowych ziemia-powietrze krótkiego zasięgu HQ-7 i HHQ-7 (wersja eksportowa FM-80, FM-90). System ten był chińskim klonem francuskiego systemu Thomson-CSF Crotale i Sea Crotale, który Chińczycy zakupili pod koniec lat 70. XX w. Porównywalny jest z radzieckim/rosyjskim samobieźnym systemem 9K331M/M1 (Tor M/M1, SA-15B/C Guntlet) i wczesnym 2K22M1 (2S6M1 Tunguska-M1, SA-19 Grison). Z systemem zakupiono 250 pocisków raketowych ziemia-powietrze HQ-7 (FM-80, kopia pocisków R-440 Crotale, za 90 mln USD). Prawdopodobnie część systemów i pocisków została wyprodukowana w Iranie jako *Shahab Thaqeb*³³. Na bazie chińskiego systemu HQ-7/FM-80/90 i pocisku Irańczycy produkują własny system *Shahab Thaqeb*, zamontowany na pojeździe czterokołowym³⁴ i pociski.

Zakupiono także 3 radary obserwacji przestrzeni powietrznej JY-14 (dostarczone w l. 1999-2001). Był to radar średniego do długiego zasięgu wykrywający cele lecące na wysokości 25000 m w odległości do 320 km, obserwujący do 72 celów jednocześnie i przekazujący ich dane do baterii obrony przeciwlotniczej³⁵.

Na chińskiej licencji od połowy lat 90. XX w. Iran produkował przenośne pociski raketowe ziemia-powietrze QW-1 (Qian Wei-1, nazwa eksportowa: Vanguard-1, irańska nazwa *Misagh-1*), a następnie QW-11 (*Misagh-2*) – do 2016 r. blisko 1800 sztuk³⁶. Wystrzelony z ręcznej wyrzutni pocisk został opracowany przez CASIC³⁷ na bazie radzieckiego systemu 9K310 Igła-1 i Stingera. Chińczycy dostali „Iglę” od angolańskich rebeliantów UNITY, którzy zdobyli go na wojskach rządowych Angoli i przekazali via Zair Chińczykom³⁸. Irańską wersję QW-1 i QW-11 tj. *Misagh-1* i *Misagh-2* produkował Shahid Kazemi Industrial Complex w Teheranie.

Wojna ujawniła potrzebę posiadania przez Iran celnych pocisków raketowych krótkiego zasięgu (irańskie niekierowane rakiety *Zelzal* i *Nazeat* były bardzo niecelne). W latach 1990-4 zakupiono więc w Chinach 30 mobilnych kołowych wyrzutni pocisków raketowych ziemia-ziemia CSS-8 TEL (irańska nazwa Tondar-69), a na ich wyposażenie zakupiono oraz składano/produkowano w Iranie na licencji raketowe pociski balistyczne krótkiego zasięgu (SRBM) ziemia-ziemia (powierzchnia-powierzchnia) M-7/CSS-8 o zasięgu 150 km (200 sztuk)³⁹. Ze względu na krótki zasięg, stosunkowo lekką głowicę bojową i toporną budowę nie zadowolili one irańskich wojskowych. Zlecono więc Shahid Bagheri Industries opracowanie własnego kierowanego raketowego pocisku balistycznego krótkiego zasięgu (efektem był *Fateh-110* na bazie niekierowanego pocisku *Zelzal-2*).

Niewielkie znaczenie miały dokonane w Chinach zakupy dla wojsk lądowych (w l. 1991-2) – 15 armat holowanych Typu-88 kalibru 155 mm i 106 Typu-59-1 kalibru 130 mm. Istotne natomiast było rozpoczęcie w Iranie produkcji, na chińskiej licencji, transporterów opancerzonych Typu-86, będących zmodernizowaną chińską kopią radzieckiego transportera opancerzonego BMP-1. Iran opracował jego własne warianty pod nazwą *Boraq* (obecnie 140 w wojskach lądowych), w tym wersje: bojowego wozu piechoty, przeciwczołgową, nosiciela moździerza i dowódczą.

Dla wzmocnienia lotnictwa Iran zakupił w Chinach 30 samolotów myśliwskich F-7M Airguard (dostarczone w 1993 i 1996 r.), 9 lekkich samolotów transportowych Y-12 dla Gwardii Rewolucyjnej (dostarczone w l. 1994-5) oraz 2 samoloty transportowe Y-7 (dostarczone w 1998 r.). Do dzisiaj 24 samoloty F-7M, 9 Y-12 i 14 Y-7 pełnią służbę w irańskim lotnictwie⁴⁰.

Iran rozwijał również marynarkę wojenną, przechodząc do tworzenia floty bardziej odpowiadającej potrzebom obrony rewolucji. Budował i nabywał mniejsze i szybsze jednostki, co oznaczało skoncentrowanie się na obronie wybrzeża i budowie niekonwencjonalnej floty, która mogłaby przetrwać wojnę niesymetryczną. Bardzo ważną rolę w rozwoju irańskiej marynarki odegrała współpraca z Chinami.

W 1992 r. Iran zamówił w Chinach dla Gwardii Rewolucyjnej dziesięć 68-tonowych szybkich okrętów uderzeniowych klasy *Hudong* (irańska nazwa klasy: *Thondor*), o długości 38 metrów, które dostarczono do Iranu do marca 1996 r. Ich załoga składała się z 28 osób. Przenosiły 4 raketowe pociski przeciwokrętowe (typu C-801/CSS-N-4 Sardine lub C-802/CSS-N-8 Saccade)⁴¹. W 2000 r. zamówił dziewięć 14-metrowych szybkich okrętów uderzeniowych *China Cat* (klasy C-14), dostarczonych w l. 2001–4 r. Pięć z nich znalazło się na wyposażeniu Gwardii Rewolucyjnej (z dwoma podwójnymi wyrzutniami przeciwokrętowych pocisków raketowych C-701/*Kosar*), a cztery irańskiej marynarki (z dwoma pojedynczymi wyrzutniami pocisków C-701/*Kosar*)⁴². W 2006 otrzymano z Chin (także dla Gwardii Rewolucyjnej) dziesięć 14-metrowych okrętów patrolowych klasy Mk-13, wyposażonych w pociski raketowe i torpedy⁴³ (cztery wyposażone w dwie podwójne wyrzutnie C-704/*Nasr*)⁴⁴.

W 1992 r. zamówiono 125 przeciwokrętowych pocisków raketowych C-801 (CSS-N-4 Sardine, dostarczone w l. 1995–8, irańska nazwa *Karus*), w tym w wersji C-801A dla zmodernizowanych fregat *Saam* (*Alvand*), okrętów *Hudong* (*Thondor*) nowo wyprodukowanych i zmodernizowanych szybkich okrętów uderzeniowych *Combattante-2* (*Kaman*) oraz w wersji wystrzelianej z powietrza C-801K. Możliwe, że były one montowane lub produkowane w Iranie. W 1998 r. zamówiono 40 pocisków C-701/FL-8 (dostarczone w l. 2001–4) dla okrętów *China Cat* (wersje C-701T i prawdopodobnie C-701R). Możliwe, że były one montowane lub produkowane w Iranie.

Chińskie pociski C-801 były odpowiedzią na pociski MM38 Exocet i Harpoon, dostępne w wersji okrętowej, podwodnej, lądowej i powietrznej, w zależności od miejsca wystrzeliwania. Do Iranu eksportowano zarówno wariant okrętowy, jak i wariant baterii obrony wybrzeża⁴⁵. Należały one do rodziny YJ-8 (skrót od Yingji, „Uderzenie Orła”, nazwa eksportowa: C-801). Pociski YJ-8 stanowiły radykalne odejście od modyfikacji radzieckich pocisków P-15 Termit. Znacznie mniejszy i lżejszy od Termita, YJ-8 miał zasadniczo taki sam zasięgi prędkość, ale znacznie mniejszą głowicą. Kluczem technologicznego skoku naprzód było przejście od silnika raketowego

napędzanego paliwem ciekłym do silnika raketowego na paliwo stałe⁴⁶. Głowica miała masę 165 kilogramów⁴⁷.

W literaturze panuje spore zamieszanie, jeśli chodzi o przyporządkowanie nazw pocisków rodziny YJ-8 stosowanych w Marynarce Wojennej Chińskiej Armii Ludowo-Wyzwoleńczej i nazw eksportowych. W 2013 r. C. P. Carlson zaproponował nowy podział i przyporządkowanie stosowanych nazw, ale nie został on powszechnie zaakceptowany⁴⁸.

Równolegle rozwijała się irańska produkcja przeciwokrętowych pocisków raketowych na chińskiej licencji: C-802 (CSS-N-8, irańska nazwa *Tondar* lub *Noor*, 380 sztuk w latach 1994–2012), w tym dla okrętów *Hudong* (*Thondor*), *Combattante-2* (*Kaman*) i systemów obrony wybrzeża, prawdopodobnie włącznie z wersją pocisku wystrzeliwaną z powietrza; FL-6 (irańska nazwa *Fajr-e Darya*, 255 sztuk w l. 1999–2014) opracowanych przez Chiny na bazie włoskiego pocisku Sea Killer (*Marte-2*) dostarczonego Chinom przez Iran⁴⁹ (w tym dla helikopterów SH-3D); TL-10/FL-8 (160 sztuk w l. 2004–14, w wersji TL-10A i prawdopodobnie TL-10B); C-704 (opracowanych dla Iranu, irańska nazwa *Nasr-1*, pol. „Zwycięstwo-1”, 50 sztuk w l. 2010–11); C-801/CSS-N-4 (irańska nazwa *Kosar* i/lub *Sagheb*, 45 sztuk w l. 2006–14), w tym w wersji wystrzeliwanej z okrętów podwodnych.

Sprzedaż pocisków C-801 i C-802 generowała w 2 połowie l. 90. XX w. kolejne konflikty pomiędzy Chinami i Stanami Zjednoczonymi, i Chiny pod naciskiem Stanów zapewniały w 1997 i 1998 r. (chiński minister spraw zagranicznych Qian Qichen i minister obrony Chi Haotian), że Chiny zaprzestaną ich eksportu do Iranu⁵⁰. W połowie lat 90. XX w. CATIC rozpoczęła prace nad programem budowy rakiet FL-8 i FL-9, które następnie pojawiły się pod nazwami TL-10 (Tian Long, tj. „Niebiański Smok”, o zasięgu 4–18 km, do zwalczania okrętów o tonażu do 500 ton) i TL-6 (o zasięgu 4–35 km, do zwalczania okrętów o wyporności do 1000 ton), a które były identyczne z irańskimi pociskami *Kosar* (TL-10) i *Nasr* (TL-6)⁵¹. *Kosar* jest bowiem irańską wersją C-701/TL-10 i jest podobny do pocisków C-701 i TL-10/JJ-10 wystrzeliwanych z powietrza i powierzchni, a te różnią się od C-701 tylko kształtem skrzydeł. Prawdopodobnie pierwsze pociski *Kosar* były składane i testowane w Iranie z części dostarczonych przez Chiny⁵². C-701 zostały zastosowane na okrętach *China Cat*, TL-10 na małych okrętach patrolowych Peykaap II (IPS 16 Modified), o wyporności poniżej 15 ton⁵³. *Nasr* jest powiększoną wersją *Kosara* i jest podobny do chińskiego C-704 (TL-6/JJ-6). A *Noor*, zbudowany prawdopodobnie z chińską pomocą, jest zmodernizowaną wersją chińskiego C-802⁵⁴.

*Chińskie (ChRL)
dostawy głównych
rodzajów...*

W styczniu 2004 r. władze irańskie oświadczyły, że rozpoczęły produkcję pocisków *Raad* oraz aktywnych radarowych czujników DM-3b dla pocisków *Noor*, a w maju 2004 r., iż rozpoczęły produkcję pocisku *Kosar*. W listopadzie 2006 r. w czasie manewrów wojskowych Gwardii Rewolucyjnej „Wielki Prorok-2” Iran przetestował różne pociski raketowe (*Shahab-2*, *Shahab-3*, *Fateh-110*, *Zelzal* i *Scud-B*) oraz pociski przeciwokrętowe *Noor*, *Kosar* i *Nasr*⁵⁵.

Narastający w XXI wieku konflikt pomiędzy Iranem i Stanami Zjednoczonymi oraz państwami UE (dotyczący przede wszystkim irańskiego programu nuklearnego), zaowocował ograniczaniem i zakazami eksportu broni do Iranu oraz wspierania technicznego i licencyjnego rozwoju ich rodzimego przemysłu zbrojeniowego. 23 grudnia 2006 r. RB ONZ przyjęła jednogłośnie rezolucję nr 1737 zakazującą wszelkich działań mogących wesprzeć działania Iranu związane ze wzbogacaniem, utylizacją czy ciężką wodą lub opracowywaniem systemów przenoszenia broni jądrowej oraz zażądała wstrzymania się Iranu od niektórych działań z tym związanych. Ponieważ Iran nie zastosował się do tej rezolucji, 24 marca 2007 RBONZ przyjęła rezolucję nr 1747, która wzmacniała sankcje związane z irańskim programem nuklearnym oraz nakładała embargo na handel bronią z Iranem (czołgi, opancerzone pojazdy bojowe, systemy artyleryjskie dużego kalibru, samoloty bojowe, helikoptery szturmowe, okręty, pociski raketowe i ich systemy zdefiniowane w United Nations Register on Conventional Arms⁵⁶) i udzielanie mu pomocy technicznej, szkoleniowej, produkcyjnej czy licencyjnej w tym zakresie⁵⁷.

Realizując decyzje RB ONZ, 23 kwietnia 2007 r. Rada Unii Europejskiej we Wspólnym Stanowisku nr 246 wprowadziła embargo na sprzedaż broni do Iranu, dokonując uzupełniania Wspólnego Stanowiska nr 140⁵⁸. Zakazem objęto więc uzbrojenie i związane z nim materiały wszystkich typów, włącznie z bronią i amunicją, pojazdami wojskowymi i wyposażeniem, wyposażeniem paramilitarnym i częściami zamiennymi.

Kolejna z szeregu⁵⁹ rezolucji RB ONZ, rezolucja nr 1929 przyjęta 9 czerwca 2010 r. nakładała na Iran zakaz uczestniczenia w jakiegokolwiek działalności związanej z raketowymi pociskami balistycznymi, wzmacniała embargo na handel bronią, w tym częściami zamiennymi, zakazywała wsparcia technicznego, finansowego, czy produkcyjnego w tym zakresie⁶⁰.

Pomimo tego, w l. 2008–10 doszło do intensywnej współpracy pomiędzy irańskimi i chińskimi firmami przemysłu lotniczego. Irańska *Cruise Missile Industry Group* (inaczej: *Naval Defence Missile Industry Group* lub *Cruise Systems Industry Group*)⁶¹ oraz chińskie *Hongdu Aviation Industry Group* (HAIG), CASIC i CPMIEC współpraco-

wały w budowie irańskich przeciwokrętowych pocisków raketowych krótkiego zasięgu *Kosar* i *Nasr*. W lutym oraz kwietniu 2009 r. i lipcu 2010 r. Stany Zjednoczone nałożyły sankcje na podejrzane o wspieranie irańskiego przemysłu raketowego chińskie firmy oraz biznesmena Li Fangweia, a w styczniu i maju 2011 r. nałożyły kolejne sankcje, w tym na firmy z Hongkongu⁶².

W lutym–marcu 2010 r. Iran z chińską pomocą otworzył dwie nowe fabryki pocisków raketowych, produkujące dwa rodzaje pocisków kierowanych: przeciwhelikopterowe (powierzchnia–powierzchnia) *Qaem* i przeciwpancerne *Toofan-5* oraz pociski przeciwokrętowe *Nasr-1* (chińskie C-704), o zasięgu 38 km wyposażone w głowicę o masie 130 kg⁶³. W okresie od grudnia 2011 do stycznia 2012 r., podczas manewrów morskich „Velayat-90” według oświadczenia irańskiego ministerstwa obrony, Iran przetestował pociski przeciwokrętowe *Qader* i *Nasr* oraz przeciwlotniczy, wystrzeliwany z okrętu pocisk *Mehrab*. *Qader* opisywano jako zmodernizowany pocisk *Noor* o zasięgu 200 km⁶⁴ oraz podano, iż *Nasr* był po raz pierwszy testowany z rozmieszczonych na wybrzeżu wyrzutni typu TEL. W lutym 2012 r. Iran rozpoczął produkcję raketowych pocisków przeciwokrętowych *Zafar*, będących modyfikacją chińskiego pocisku C-701AR.

19 grudnia 2014 r. Li Fangwei, oskarżony w 2009 r. o sprzedaż części rakiet do Iranu, nadal pozostawał głównym dostawcą dla irańskiego programu raketowego i on sam (znany również jako Karl Lee), jak i jego firma LIMMT oraz wszystkie powiązane z nią firmy, zostały objęte sankcjami Departamentu Stanu Stanów Zjednoczonych⁶⁵.

Podsumowanie

W latach 1981–2014 Chiny wyeksportowały do Iranu broń o wartości 4,249 mld USD wartości wskaźnikowej trendu SIPRI, istotnie przyczyniając się do wzmocnienia jego potencjału militarnego i ewentualnej możliwości przeciwstawienia się Stanom Zjednoczonym. Stanowiło to 11,93 proc. wartości całego eksportu broni Chin w tym okresie, przy ogólnej wartości eksportu broni przez Chiny wynoszącej 35,616 mld USD⁶⁶. Dla Iranu import z Chin stanowił 32,40 proc. wartości całego importu broni Iranu w tym okresie, którego wartość wyniosła 13,112 mld USD. Na drugim miejscu w irańskim imporcie była Rosja – 3,469 mld USD, tj. 26,46 proc., ale doliczając dostawy z ZSRR (w l. 1986–91) o wartości 1,507 mld USD⁶⁷, tj. 11,49 proc., ZSRR/Rosja dostarczyły Iranowi broni za 4,976 mld USD, co stanowiło 37,95 proc. wartości irańskiego importu. Z kolei dla Chin, większym odbiorcą chińskiej broni w tym okresie był tylko Pakistan (9,971 mld USD) oraz Irak (4,278 mld, zakupy w latach 1982–1989, 2004)⁶⁸.

Współpraca z Chinami przede wszystkim umożliwiła Iranowi zakup, a następnie rodzimą produkcję na licencji oraz modyfikację systemów (wyrzutni) oraz całej gamy przeciwokrętowych pocisków raketowych, przeznaczonych do zwalczania różnej klasy okrętów potencjalnego przeciwnika. Pocisków HY-2 – zmodyfikowanych jako irańskie *Raad*, C-801 – zmodyfikowanych pod irańską nazwą *Karus*, C-701/FL 8/TL 10 – *Kosar*, zmodyfikowany C-701AR – *Zafar*, C-704/FL 9/TL 6 – *Nasr* (powiększony *Kosar*), FL-6 – Fajr-e Darya, C-802 – *Tondar* lub *Noor*, *Qader* – zmodyfikowany *Noor*.

Chińskie wyrzutnie i pociski raketowe i ich irańskie modyfikacje stosowane są na okrętach marynarki i Gwardii Rewolucyjnej. Wyrzutnie: C-701/*Kosar* na: okrętach klasy *China Cat*, *Peykapp II*, *Zolfaghar* (tu także wyrzutnie C-704/*Nasr*); C-704/*Nasr* na: okrętach klasy Mk-13, *Parvin*; C-802 (CSS-N 4 *Sardine*) na okrętach klasy *Thondor*, *Jamaran*, *Alvand*; C-802 na okrętach klasy *Kaman*, *Bayandor*; C-802/*Noor* na okrętach klasy *Hendijan* i *Hamzah*. Stosuje się do nich pociski: C-701/*Kosar*, C-704/*Nasr*, C-802, HY-2 (CSS-C-3 *Seersucker*), *Raad*, C802A/*Noor*, *Ghader*⁶⁹.

Chińskie okręty wzmocniły marynarkę irańską, a chińskie systemy obrony przeciwlotniczej i ich irańskie wersje: HQ-2 (irańskie *Sayyad*), HQ-7, HHQ-7 (irańskie *Shahab Thaqeb*) oraz przenośne przeciwlotnicze systemy (zestawy) raketowe HN-5A, QW-I, QW-II (irańskie *Misagh-1* i *Misagh-2*)⁷⁰, wzmocniły irańską obronę przeciwlotniczą. Chińska sprzedaż i wsparcie licencyjne, podobnie jak i rosyjskie, w istotny sposób przyczyniło się do wzrostu zdolności bojowych irańskich sił zbrojnych.

1. Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI.
2. Szczegółowo (a zwłaszcza o wyłączeniach w poszczególnych typach broni konwencjonalnej) zob. *Sources and methods. 3. Coverage. Types of weapons, SIPRI Arms Transfers Database*, <http://www.sipri.org/databases/armstransfers/background> [dostęp: 10.06.2013].
3. J. Calabrese, „China and Iran: Partners Perfectly Mismatched”, *Occasional Papers* (The Jamestown Foundation) August 2006, s. 3.
4. Szerzej zob. A. H. H. Abidi, *China, Iran, and the Persian Gulf*, Radiant: Atlantic Highlands (N.J.) 1982.
5. Zob. T. Dmochowski, „Handel głównymi rodzajami uzbrojenia konwencjonalnego pomiędzy ZSRR i Rosją a Iranem – ujęcie ilościowe (według SIPRI)”, *Studia Orientalne* 2013, nr 2(4), s. 104–5.
6. H. A. Jamsheer, *Współczesna historia Iraku*, Dialog: Warszawa 2007, s. 117.
7. W 1982 r. Departament Stanu skreślił Irak z listy państw wspierających terroryzm, a w 1984 r. przywrócone zostały stosunki dyplomatyczne pomiędzy USA i Irakiem (pomimo, że ONZ wcześniej potwierdził, iż Irak użył broni chemicznej przeciwko żołnierzom irańskim). W 1985 r. Departament Stanu zapobiegł ponownemu wciągnięciu Iraku na tą listę przez Kongres. Stany Zjednoczone zablokowały również rezolucję Rady Bezpieczeństwa ONZ potępiającą irackie ataki chemiczne.
8. W 1985 r. prezydent R. Reagan zatwierdził sprzedaż amerykańskiej broni Iranowi, początkowo za pośrednictwem Izraela, a później bezpośrednio (w zamian za zwolnienie amerykańskich zakładników przetrzymywanych w Libanie).
9. Chiny w podobnym choć węższym zakresie przedmiotowym od 1981 r. zaopatrywały w broń również Irak.
10. Korea Północna w całym okresie od swego powstania do 2015 r. dobrała wyłącznie Iran, nigdy Irak.
11. W 1981 r. Irak rozpoczął ataki na statki celem osłabienia zdolności bojowych Iranu, początkowo atakując statki przewożące zaopatrzenie wojskowe do Iranu, a następnie statki załadowane irańskimi towarami eksportowymi. W odwecie Iran zaczął atakować statki należące do irackich partnerów handlowych i państw udzielających Irakowi pożyczek. Pierwsza faza wojny tankowców zaczęła się w maju 1981 r., po irackiej deklaracji, że będzie atakował wszystkie statki płynące do lub z irańskich portów w północnej strefie Zatoki Perskiej. Do ataków Irak wykorzystywał siły lotnicze: głównie helikoptery Super Frelon oraz myśliwce Mirage F-1 i MiG-23 wyposażone w Exocet.
12. D. A. Kupersmith, *The Failure of Third World Air Power*, Air University Press: Maxwell AFB (AL) June 1993, s. 29–30.
13. Włoskie przeciwokrętowe pociski raketowe Sea Killer/Marte-2, były przestarzałe i nieefektywne (ok. 120 sztuk, dostarczonych w l. 1971–2). A z kolei amerykańskich pocisków RGM-84 Harpoon (zamówionych w 1974 r. i dostarczonych cztery lata później) miał Iran prawdopodobnie tylko 14.
14. „China-Iran. Transfers of major conventional weapons: sorted by supplier. Deals with deliveries or orders made for year range 1950 to 2014”, *SIPRI Arms Transfers Database*, http://armstrade.sipri.org/armstrade/page/trade_register.php [dostęp: 19.01.2016]; *North Korea-Iran. Transfers of major conventional weapons: sorted by supplier. Deals with deliveries or orders made for year range 1950 to 2014*, ibidem.

15. C. Kopp, M. Andrew, „Tactical Cruise Missiles. CHETA HY-1/CSS-C-2 Silkworm; CHETA SY-1/FL-1 Flying Dragon/CSS-N-1 Scrubbrush; CHETA C-201/HY-2/CSS-N-2/CSS-C-3 Seersucker/«Silkworm»”, [w:] C. Kopp, M. Andrew, *PLA Cruise Missiles. PLA Air-Surface Missiles. Technical Report APA-TR-2009-0803*, 27 January 2014, <http://www.ausairpower.net/APA-PLA-Cruise-Missiles.html#mozTocId21144> [dostęp: 16.01.2016]. Zob. też N. Friedman, *The Naval Institute Guide to World Naval Weapons Systems, 1997–8*, Naval Institute Press: Annapolis (MD) 1997, s. 221 s.v. Silkworm (HY-2, HY-4, FL-4, C-601, C-201).
16. E. S. Medeiros, *Reluctant Restraint. The Evolution of China's Nonproliferation Policies and Practices, 1980–2004*, NUS Press: Singapore 2009, s. 101.
17. J. Kifner, „U.S. Flag tanker struck by missile in Kuwaiti waters; first direct raid”, *The New York Times*, 17 October 1987, <http://www.nytimes.com/1987/10/17/world/us-flag-tanker-struck-by-missile-in-kuwaiti-waters-first-direct-raid.html> [dostęp: 11.03.2014 r.].
18. Zob. E. S. Medeiros, op. cit., s. 102–4; C-201/HY-2/SY-1/CSS-N-2/CSS-C-3/SEERSUCKER, <http://www.fas.org/man/dod-101/sys/missile/row/c-201.htm> [dostęp: 11.01.2015 r.].
19. C-201/HY-2/SY-1/CSS-N-2/CSS-C-3/SEERSUCKER, op. cit.
20. *The Military Balance 2014*, The International Institute for Strategic Studies: London 2014, s. 319, 320.
21. *China-Iran. Transfers of major ...*, op. cit.
22. *Реактивная пусковая установка Type 63*, <http://rbase.new-factoria.ru/missile/wobb/type63/type63.shtml> [dostęp: 26.02.2014]. Według niektórych źródeł wyrzutnia Typ-63 nie była jednak kopią BM-12 lecz samodzielnym chińskim osiągnięciem, które zastąpiło wyrzutnię Typ-50-5 102 mm.
23. *Defense Industries Organization*. Utworzona w 1981 r., w miejsce zdeorganizowanej rewolucją i wojną *Military Industries Organization*, która działała jako część ministerstwa wojny i odpowiadała za nadzór nad całą produkcją wojskową Iranu. DIO zarządza konglomeratem firm i fabryk nadzorując produkcję, badania i modernizację irańskiego przemysłu zbrojeniowego.
24. *China-Iran. Transfers of major ...*, op. cit.
25. *Hongqi-2 (HQ-2)*, <http://missilethreat.com/defense-systems/hongqi-2-hq-2/> [dostęp: 11.01.2014 r.].
26. *China-Iran. Transfers of major ...*, op. cit.
27. *J-6*, <http://www.airwar.ru/enc/fighter/j6.html> [dostęp: 12.11.2014].
28. *Испробовали на экспорте*, <http://wunderwafe.ru/Magazine/AirWar/107/20.htm> [dostęp: 11.01.2016 r.]. Jako datę dostawy podano kwiecień 1983 r.
29. *China-Iran. Transfers of major ...*, op. cit.; A. H. Cordesman, *Iran's Military Forces in Transition: Conventional Threats and Weapons of Mass Destruction*, Praeger Publishers: Westport Connecticut, London 1999, s. 163.
30. *K-13, P-13 (uzdenue 300)*, <http://www.airwar.ru/weapon/avv/k13.html> [dostęp: 11.01.2014]; AA-2 ATOLL. K-13 (R-3 or Object 310). PL-2/PL-3/PL-5, <http://www.fas.org/man/dod-101/sys/missile/row/aa-2.htm> [dostęp: 19.01.2016 r.].
31. *China National Aero-Technology Import & Export Corporation* (skrót: CATIC) założony został w 1979 r., przez China Aviation Industry Corporation I (AVIC I) i China Aviation Industry Corporation II (AVIC II) na zasadzie 50% udziałów obu firm, a po ich połączeniu stał się własnością Aviation Industry Corporation of China. Jest to państwowy konglomerat firm produkcji lotniczej, eksportu i importu technologii z siedzibą władz w Beijingu.

32. *China-Iran. Transfers of Major...*, op. cit.
33. *China-Iran. Transfers of Major...*, op. cit.; H_Q-7, <http://www.military-today.com/missiles/hq7.htm> [dostęp: 19.01.2016]; C. Kopp, M. Andrew, *CPMIEC H_Q-7/FM-80/CSA-4 Sino-Crotale. CPMIEC H_Q-7/FM-90/CSA-5 Sino-Crotale. Self Propelled Air Defence Systems. Technical Report APA-TR-2010-0901*, 27 January 2014, <http://www.ausairpower.net/APA-HQ-7-Crotale.html> [dostęp: 19.01.2016 r.].
34. Por. „Iran reveals Shahab Thaqeb SAM details”, *Jane's Defence Weekly* 4 September 2002, t. 38, nr 10, s. 17; A. H. Cordesman, *Iran's Developing Military Capabilities*, The CSIS Press: Washington 2005, s. 72.
35. J.C. Wise, *PLA Air Defence Radars. Technical Report APA-TR-2009-0103*, 27 January 2014, <http://www.ausairpower.net/APA-PLA-IADS-Radars.html#mozTocId756208> [dostęp: 26.02.2014 r.].
36. *China-Iran. Transfers of Major...*, op. cit.
37. China Aerospace Science and Industry Corporation.
38. D. A. Fulghum, R. Wall, *Weapons Migrate from China to Afghanistan, Aviation Week and Space Technology*, 10 December 2010, <http://www.freerepublic.com/focus/f-news/2641138/posts> [dostęp: 19.01.2016 r.]. Zob. też *QW-I*, http://www.deagel.com/Surface-to-Air-Missiles/QW-I_a002628001.aspx [dostęp: 19.01.2016 r.]; *QW-I. Anza MK-II*, <https://www.fas.org/man/dod-101/sys/missile/row/qw-i.htm> [dostęp: 19.01.2016 r.].
39. *China-Iran. Transfers of Major...*, op. cit.
40. Ibidem; *The Military*, op. cit., s. 321.
41. A. H. Cordesman, K. R. Al-Rodhan, *Gulf Military Forces in an Era of Asymmetric Wars*, Praeger Security International: Westport CT 2007, s. 354; A. H. Cordesman, M. Kleiber, *Iran's Military Forces and Warfighting Capabilities: The Threat in the Northern Gulf*, Praeger Security International: Westport CT 2007, s. 123.
42. *China-Iran. Transfers of Major...*, op. cit., *The Military*, op. cit., s. 320.
43. *Iran's Naval Forces. From Guerilla Warfare to a Modern Naval Strategy*, Fall 2009, <https://fas.org/irp/agency/oni/iran-navy.pdf>, s. 13 [dostęp: 19.01.2016 r.]; A. H. Cordesman, *Iran's Conventional Military Forces*, <http://iranprimer.usip.org/resource/conventional-military> [dostęp: 19.01.2016 r.].
44. *The military*, op. cit., s. 320.
45. C. Kopp, M. Andrew, *Tactical Cruise Missiles. CHETA YJ-8/YJ-81/C-801, YJ-82/C-802, YJ-83/C-803 and KD-88*, [w:] C. Kopp, M. Andrew, *PLA Cruise Missiles...*, op. cit. Według Carlsona (C. P. Carlson, Part 1: *China's Eagle Strike-Eight Anti-Ship Cruise Missiles: Designation Confusion and the Family Members from YJ-8 to YJ-8A*, 4 February 2013, <http://www.defensemedianetwork.com/stories/chinas-eagle-strike-eight-anti-ship-cruise-missiles-designation-confusion-and-the-family-members-from-yj-8-to-yj-8a/> [dostęp: 03.03.2014 r.] YJ-8 powstał na bazie francuskiego pocisku Exocet MM38.
46. C. P. Carlson, Part 1: *China's Eagle...*, op. cit. Por. C-801 YJ-1/YJ-8 (*Eagle Strike*). *CSS-N-4 SARDINE*, <https://www.fas.org/man/dod-101/sys/missile/row/c-801.htm> [dostęp: 16.01.2016 r.].
47. N. Friedman, op. cit., s. 222 s.v. C-801 (SY-2 or HY-5)/C-802.
48. Zob. Table 2: Eagle Strike 8 missile famili designation and characteristic data [w:] C.P. Carlson, Part 3: *China Eagle Strike-Eight Anti Ship Cruise Missiles: The YJ-83, C803, and the Family Tree*, 8 February 2013, <http://www.defensemedia->

Chińskie (ChRL)
dostawy głównych
rodzajów...

- network.com/stories/china-eagle-strike-eight-anti-ship-cruise-missiles-the-yj-83-c803-and-the-family-tree/ [dostęp: 03.03.2014]. Por. nazwy pocisków stosowane dotąd w literaturze przedmiotu – *Table 1. PLAN and export designations for the Eagle-8 family*, [w:] C.P. Carlson, *Part 1: China Eagle...*, op. cit.
49. Zob. *The Arkenstone* - نوت سن كرا . *Technical, Geospatial, and Organizational Analysis of the Iranian Armed Forces*, 15 July 2011, Iran's Anti-Ship Missiles, <http://thearkenstone.blogspot.com/2011/07/irans-anti-ship-missiles.html> [dostęp: 22.03.2014]; Iran Navy 2007 (Detail Info), <http://defence.pk/threads/iran-navy-2007-detail-info.10056/> [dostęp: 22.03.2014 r.].
50. E. S. Medeiros, *op. cit.*, s. 156.
51. R. Hewson, *China aids Iran's tactical missile programme info*, „Jane's Defence Weekly”, 17 November 2004, <http://www.military-quotes.com/forum/china-aids-irans-tactical-missile-t5669.html> [dostęp: 19.01.2016 r.].
52. *Kosar/Nasr*, <http://www.globalsecurity.org/military/world/iran/kosar.htm> [dostęp: 19.01.2016 r.].
53. *IPS-16 Peykaap Class Coastal Patrol Draft. IPS-16 Modified Peykaap II Class Missile Boat*, <http://www.globalsecurity.org/military/world/iran/peykaap.htm> [dostęp: 19.01.2016 r.].
54. *China-Iran: a Limited Partnership* (prepared for the USCC [US-China Economic and Security Review Commission]) by M. Davis, J. Lecky, T. Froscher, D. Chen, A. Kerevel, S. Schlaikjer, CENTRA Technology, Inc., April 2013, s. 40–1.
55. *Iran Missile Milestones: 1985–2014*, 17 April 2014, <http://www.iranwatch.org/our-publications/weapon-program-background-report/iran-missile-milestones-1985-2014> [dostęp: 19.01.2016 r.].
56. Zob. *United Nations Register of Conventional Arms. Information Booklet 2007*, United Nations: New York 2007.
57. *Department of Public Information. News and Media Division. New York. Security Council 5647th Meeting (PM). Security Council toughens sanctions against Iran, adds arms embargo, with unanimous adoption of Resolution 1747 (2007)*, <http://www.un.org/News/Press/docs/2007/sc8980.doc.htm> [dostęp: 19.01.2016 r.].
58. Zob. *Council Common Position 2007/140/CFSP of 27 February 2007 concerning restrictive measures against Iran*, „Official Journal of the European Union”, 28.2.2007, http://www.sipri.org/databases/embargoes/eu_arms_embargoes/iran/2007-140 [dostęp: 19.01.2016 r.]; *Council Common Position 2007/246/CFSP of 23 April 2007 amending Common Position 2007/140/CFSP concerning restrictive measures against Iran*, *ibidem*, 24.4.2007, http://www.sipri.org/databases/embargoes/eu_arms_embargoes/iran/2007-246 [dostęp: 19.01.2016 r.].
59. Zob. Resolution 1696 (2006) of 31 July 2006, 1737 (2006) of 23 December 2006, 1747 (2007) of 24 March 2007, 1803 (2008) of 3 March 2008, 1835 (2008) of 27 September 2008.
60. *S/RES/1929 (2010), Resolution 1929 (2010) Adopted by the Security Council at its 6335th meeting, on 9 June 2010*, s. 4–5, https://www.iaea.org/sites/default/files/unsc_res1929-2010.pdf [dostęp: 19.01.2016 r.].
61. Zob. Sanctions List Search na stronie *Office of Foreign Assets Control* – <https://sanctionssearch.ofac.treas.gov/>. Zob. też: IranWatch (Wisconsin Project on Nuclear Arms Control) - <http://www.iranwatch.org/> [dostęp: 19.01.2016 r.].
62. *China-Iran: a Limited...*, op. cit., s. 39–41, 62–63. Zob. też S.A. Kan, *China and Proliferation of Weapons of Mass Destruction and Missiles: Policy Issues, Congressional Research Report*, Washington 7 November 2012, s. 25.

63. C. P. Vick, *The Latest up-date in Iranian Ballistic Missile & Space Booster Developments*, <http://www.globalsecurity.org/space/world/iran/missile-developments.htm> [dostęp: 19.01.2016]; *Iran Missile Milestones...*, op. cit.
64. *Iran Missile Milestones...*, op. cit.
65. *LIMMT Metallurgy and Minerals Company Ltd.*, 20 January 2015, <http://www.iranwatch.org/suppliers/limmt-metallurgy-minerals-company-ltd> [dostęp: 19.01.2016 r.].
66. *TIV of arms exports from China, 1981–2014*, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php [dostęp: 19.01.2016 r.].
67. *TIV of arms exports to Iran, 1981–2014*, http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_values.php [dostęp: 19.01.2016 r.].
68. *TIV of arms exports from China...*, op. cit.
69. *The military*, op. cit., s. 320.
70. *Ibidem*, s. 320, 319.

*Chińskie (ChRL)
dostawy głównych
rodzajów...*